

Бут Ю.С.*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ФАКТОРУ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІКИ

В даній статті розглядається еволюція наукових підходів до вивчення взаємодії між навколишнім середовищем та світовою економічною системою. Найбільша увага приділяється концепції сталого соціально-економічного розвитку. На прикладі провідних економічних шкіл показано, що багато із екологічних проблем сучасності породжені відставанням економічної думки.

В данной статье рассматривается эволюция научных подходов к изучению взаимодействия между окружающей средой и мировой экономической системой. Наибольшее внимание уделяется концепции устойчивого социально-экономического развития. На примере ведущих экономических школ показано, что многие из экологических проблем современности порождены отставанием экономической мысли.

This article considers the evolution of scientific approaches to studying the interaction of environment and world economic system. Main attention is paid to the concept of sustainable socio-economic development. By the example of leading economic schools it is shown that many current environmental problems are caused by the lag of economical thinking.

У сучасному світі відбуваються радикальні політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні й інші перетворення. Перед людством постала ціла низка глобальних проблем, вирішення яких вимагатиме системної трансформації соціальних утворень та переорієнтації суспільного розвитку. Якісно інший характер новітніх глобальних процесів зумовлює потребу переосмислення методологічних аспектів пізнання та реалізації світогосподарських відносин у всіх сферах життєдіяльності людини, з'ясування суті механізмів, що регулюють ці відносини, а також формування адекватного сучасній дійсності наукового світогляду. Без розуміння глобальних проблем не можна кваліфіковано підійти до формування національних цілей і стратегій та сподіватись на безпечний розвиток у майбутньому.

Чи не найважливішою з глобальних проблем в XXI столітті постала системна екологічна криза. Вона спричинена різким загостренням суперечностей між людською діяльністю і природними процесами внаслідок надмірного і не контрольованого впливу на природу з боку суспільства.

Негативні наслідки цього впливу проявляються в порушенні природних процесів і екологічних зв'язків, у забрудненні навколишнього середовища, вимиранні представників

* здобувач кафедри світового господарства та міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: проф. Шнирков О.І.

флори й фауни і, нарешті, у поширенні відхилень у розвитку і масових захворювань, що поставило під загрозу існування біосфери і самих людей [3, с.24].

Сучасна екологічна загроза має комплексний характер і обумовлена поєднанням цілого ряду екологічних проблем, які проявляються на всіх рівнях, від локального до світового.

В ході розвитку суспільства відбувається все більш інтенсивне залучення природних ресурсів в господарську діяльність людей. Чисельність населення земної кулі прогресивно зростає, безперервно ростуть і модифікуються його потреби. І суспільство, прагнучи їх задовольнити, безперервно розширює масштаби виробництва. Сучасне виробництво можна розглядати як активний вплив людини на природу з метою перетворення природних ресурсів на споживчі блага [8, с.91].

Сучасні екологічні проблеми певною мірою породжені деяким відставанням економічної думки. Еволюція економічної думки в сучасному розумінні цього терміну налічує щонайменше чотириста років (якщо вважати її початком класичну працю А. де Монкретьєна). Проте лише впродовж останніх сорока років вчені-економісти розглядають довілля як фактор економічної системи [3, с.38].

Ні класики економічної науки А. Сміт і Д. Ріккардо, ні наступні економічні школи та вчені, включаючи К. Маркса, Д. Кейнса, А. Маршалла, не надавали значення екологічним обмеженням економічного розвитку. Лише в 70-і роки ХХ століття, коли відбулося різке загострення численних екологічних проблем, перед економічною наукою постало завдання врахування тенденцій еколого-економічного взаємозв'язку і розробки принципово нових концепцій розвитку.

Історія економіки навколишнього середовища чітко поділяється на два періоди: до і після 60-х років ХХ століття [4, с.59]. Від початку промислового перевороту (середина ХVІІІ століття) суспільство цікавилось лише своїми внутрішніми проблемами, не беручи до уваги середовище, оскільки значних змін в ньому не спостерігалось. Значення класичної школи (ХVІІІ - початок ХІХ століть) для економіки навколишнього середовища полягає в універсальності її численних ідей і положень, які стосуються функціонування ринку, і в наш час можуть бути використані з метою проведення економічного аналізу стану довкілля. Оскільки класики розглядали граничний обсяг виробництва на рівні повного використання всіх ресурсів, то поставало питання про динаміку цього обсягу в довгостроковому періоді, на яке більшість теорій давали песимістичну відповідь. З цього приводу найбільш відома теорія Томаса Мальтуса і роздуми Давида Ріккардо про перехід населення планети з ростом його чисельності до освоєння все менш і менш родючих земель, що повинно збільшити частку заробітної плати в новоствореному продукті і, таким чином, унеможливило економічне зростання. При цьому негативних наслідків технічного прогресу як такого не відмічалось [9, с.211].

Цікавою щодо поглядів на навколишнє природне середовище є і теорія К. Маркса. В його схемах відтворення сучасні марксистки вбачають натяк на аналіз природних систем як лімітуючого фактору, що обмежує відтворювальні процеси. В цьому відношенні, пишуть Д. Пірс і К. Тернер, сучасна капіталістична економічна система не витримує тест на відтворення, а отже, вона нестійка, і одним із показників її нестійкості являється саме руйнування природного середовища [10, с.62].

З точки зору економічної моделі К. Маркса, стверджують автори, для підтримання конкурентоспроможності капіталістичні країни намагатимуться застосовувати працезберігаючі інновації, що збільшать загальну норму приросту доходності і накопичення капіталу. Однак, в довгостроковому періоді ці нові технології призведуть до тяжких навантажень на довкілля, як за кількістю відходів, так і за рівнем їх токсичності. Забруд-

нення, в свою чергу, призведе до зростання екологічних витрат (зокрема, через підвищення рівня захворюваності і смертності), які, через свій соціально нерівномірний розподіл, характеризуються як «класові витрати». Працівники все більше страждатимуть від впливу забруднення. В зв'язку з цим профспілки вимагатимуть покращення умов праці, медичного обслуговування і скорочення робочого тижня, що в результаті призведе до зниження прибутку і негативно позначиться на обсягах накопичення капіталу. Тому, на думку марксистів, протиріччя ринкової економіки неминучі [10, с.107-110].

Наприкінці XIX століття формується неокласична економічна теорія, яка зосередилась на аналізі співвідношення попиту і пропозиції. Ціни розглядались не в якості вимірювача витрат праці, а як показник корисності певного товару. Була запропонована нова методологія - граничний аналіз. Пошук основоположних економічних законів привів до виділення в якості ядра економічної системи раціональної поведінки споживачів. Економічна оцінка ринкових товарів, а також благ, які не розподіляються через ринок, визначалася через категорію індивідуальної корисності. Переваги того чи іншого блага виявлялися в процесі вибору, який робили споживачі, і цей вибір відображав їхню раціональну поведінку. Критерієм соціальної прийнятності споживчого вибору вважалася оптимальність за Парето. При цьому, раціональна поведінка індивідуумів одночасно була соціально бажаною, а втручання держави виправдовувалось лише у випадках провалів ринку, тобто коли ринок був неспроможний забезпечити максимум суспільного добробуту [9, с.224].

Особливий розгляд неокласичною школою випадків провалів ринку хоча і не пов'язувався конкретно з навколишнім середовищем, але відображав проблему раціонального природокористування як блага, що безпосередньо не розподіляється через ринок. Як класична і неокласична теорії, так і кейнсіанська школа основну увагу приділяли проблемі економічного зростання, і серед факторів, що його обмежують, природне середовище безпосередньо не розглядалось.

В 1911 році американський економіст Артур Пігу вводить поняття «екстерналії», або зовнішні ефекти економічної діяльності, які позитивно чи негативно впливають на її суб'єктів.

В охороні довкілля більшість впливів на середовище пов'язані з негативними зовнішніми ефектами: різного роду забрудненням, накопиченням відходів, руйнуванням природних об'єктів. В цьому відношенні екстерналії можна охарактеризувати як негативні еколого-економічні наслідки господарської діяльності, які не беруться до уваги її суб'єктами [4, с.75].

Екстерналії безпосередньо не впливають на економічне становище самих забруднювачів. Емітенти забруднення зацікавлені передусім в мінімізації внутрішніх витрат, а зовнішні збитки вони зазвичай ігнорують, як проблему, що потребує для свого вирішення вкладення додаткових коштів. Витрати на боротьбу з екстерналіями змушені нести інші.

Із наведеного вище огляду ми бачимо, що до 60-х років XX століття основна увага в економічній теорії і практиці приділялась двом факторам економічного зростання – праці та капіталу. Обсяг природних ресурсів вважався невичерпним, і рівень їх споживання по відношенню до можливостей їх відтворення не розглядався серед визначальних параметрів.

Поза розглядом залишались також наслідки економічного розвитку у вигляді різного роду забруднень, деградації довкілля і виснаження природних ресурсів. Не вивчався і зворотний вплив та взаємозв'язок між екологічною деградацією і економічним розвитком, станом трудових ресурсів, якістю життя населення тощо.

Це цілком зрозуміло, оскільки необмежене економічне зростання, в силу відносно низького рівня розвитку продуктивних сил і великих можливостей саморегуляції біо-

сфери, не спричиняло глобальних екологічних змін. Лише наростання екологічного напруження змусило розвинені країни враховувати фактор обмеженості природних ресурсів в процесі господарювання.

Як вже зазначалось, розуміння природного середовища як економічного фактору почало формуватись в 60-х роках минулого століття. Дещо пізніше, в 70-х роках, виникли основні напрями у вивченні взаємодії економіки та довкілля, від вкрай техноцентристського до вкрай екологоцентристського [2].

Логічним продовженням осмислення природокористування як сфери економіки стала поява специфічної галузі економічної науки – економіки природокористування. Її виникнення та розвиток на сучасному етапі зумовлені об'єктивними наслідками процесів функціонування системи світового господарювання.

Сучасне розуміння взаємовідносин людини і природи знайшло своє відображення у формуванні декількох концепцій еколого-економічного розвитку суспільства. Найбільш відомими з них є: концепція фронтальної економіки, екологія, концепція охорони навколишнього середовища, концепція обмеженого розвитку і концепція гармонійного розвитку суспільства і природи. На протилежних полюсах в цьому переліку знаходяться концепції фронтальної економіки і екології. Перша з них робить акцент на економічному зростанні, ігноруючи екологічні проблеми, а друга, навпаки, відстоює необхідність згортання економічного розвитку на користь забезпечення екологічної безпеки. Три інші концепції поєднують економічні і екологічні цілі розвитку в тій чи іншій пропорції [2].

Фронтальна економіка – це класична модель економічного розвитку з трьома базовими припущеннями:

- 1) природа є джерелом невичерпних ресурсів і має здатність до поглинання необмеженої кількості відходів;
- 2) не існує необхідності в співставленні обсягів видобутку і використання ресурсів з їхніми запасами;
- 3) основними факторами, що лімітують економічний розвиток, є праця і капітал.

Така модель розвитку переважала до 60–70-х років ХХ століття в більшості розвинених країн світу. Природне середовище розглядалось як дещо зовнішнє по відношенню до економіки, а природоохоронна діяльність зводилась переважно до захисту від знищення певних видів тварин і рослин, а також до створення територій, що підлягали особливому захисту, у вигляді заповідників, заказників і національних парків. Послідовники концепції фронтальної економіки не заперечують забруднення і деградації навколишнього середовища, але в той же час у вирішенні екологічних проблем вони покладаються на нові можливості, що виникають в ході науково-технічного прогресу (НТП): розробку нових матеріалів, рециркуляцію відходів, використання альтернативних джерел енергії і т. ін. На їхню думку, немає необхідності в економії ресурсів і відповідному скороченні виробництва, оскільки на зміну вичерпанам ресурсам прийдуть нові, винайдені в ході НТП.

Однак, розрахунки показують, що вже до середини ХХІ століття багато видів природних ресурсів опиняться на межі вичерпання [9, с.55]. Крім того, вирішуючи одні екологічні проблеми, НТП одночасно породжує нові. Не слід забувати також про незворотність процесів деградації екологічних систем і про неможливість відновити знищені людиною види тварин і рослин. Тому, продовжуючи слідувати концепції фронтальної економіки в теперішній час, країна фактично позбавляє себе майбутнього.

Концепція екології являється антиподом фронтальної економіки. Екологія («екологічна утопія») – це своєрідний синтез фундаментальних положень філософії Давнього Сходу і деяких сучасних напрямків філософської думки з акцентом на моральному і ду-

ховному вимірі взаємодії людини з природою [6]. Ця концепція закликає до єднання з природою шляхом повернення людства на доіндустріальну стадію розвитку, сприяння збереженню біологічного різноманіття, використання простих виробничих технологій, згортання масштабів сучасної ринкової економіки. Одним із шляхів вирішення екологічних проблем прибічники концепції екотопії вважають скорочення чисельності населення Землі.

Очевидно, що, слідуючи подібним гаслам, людство може втратити більшість досягнень сучасної цивілізації і деградувати. Однак, ці жертви були б марними, оскільки навіть таким чином повернути природу до її первинного стану було б неможливо через те, що багато екологічних систем зазнали порогового навантаження і вже не підлягають відновленню.

Різка погіршення якості навколишнього середовища в 60–70-і роки викликало значні економічні втрати, що спонукало науковців до розробки концепції охорони довкілля. У відповідності до неї, головним принципом економічного розвитку стає отримання максимальних економічних результатів при мінімальних екологічних втратах. Концепція охорони навколишнього природного середовища передбачає запровадження плати за забруднення та оцінки соціальних збитків від екологічних проблем, встановлення цін на користування природними ресурсами та екологічними благами, використання в процесі прийняття економічних рішень аналізу «витрати-виграш» з врахуванням природоохоронних витрат [6].

Однак, концептуальний підхід до економічного розвитку залишається незмінним: максимальне зростання виробництва з метою задоволення потреб людини. Це свідчить про те, що прибічники концепції охорони природного середовища, як і прибічники фронтальної економіки, розглядають економіку як замкнену систему. Стурбованість станом довкілля розглядається в рамках цієї концепції лише з позицій інтересів людини, а не самоцінності екологічних систем. Тому, слідуючи їй, можна дещо відстрочити, але не відвернути екологічну катастрофу.

Все ж, практична реалізація концепції охорони навколишнього середовища принесла вагомий результат. Країни, які ввели суворе екологічне законодавство, спромоглися досягти відчутного покращення стану природного середовища. Перехід до інтенсивного типу економічного зростання сприяв структурній перебудові економіки за рахунок зниження частки ресурсо- і енергоємних галузей. Високі природоохоронні витрати зумовили розвиток ресурсозберігаючих технологій [1]. Однак, принципових змін способу взаємодії суспільства і природи не відбулось, як не вдалося досягти і радикального покращення якості довкілля.

Занадто висока екологічна ціна економічного розширення зрештою породила ідею необхідності його обмеження. Так сформувалася концепція обмеженого розвитку економіки. Вона передбачає поступову стабілізацію рівня виробництва і перехід до раціонального використання природних ресурсів. При цьому беруться до уваги не лише потреби сьогодення, але і майбутніх поколінь. На зміну боротьбі з наслідками забруднення природного середовища приходить діяльність із запобігання йому.

По відношенню до невідновлюваних ресурсів застосовуються принципи раціональності і комплексного використання в поєднанні із заходами по їх консервації. Стосовно відтворюваних ресурсів пропонується управління їх використанням із врахуванням необхідності збереження їх потенціалу.

Крім того, концепція обмеженого розвитку передбачає регулювання чисельності населення Землі. Без цього помірний розвиток неможливий, так як він призвів би до зниження рівня життя в країнах, що розвиваються, де він і так є достатньо низьким [1].

Реалізація цієї концепції потребує координації екологічної політики в глобальному масштабі, а значить, створення наднаціональних регулюючих органів. В свою чергу, проведення глобальної екологічної політики неможливе без подолання соціальної і національної нерівності, вирішення геополітичних проблем «Північ – Південь» і «Захід – Схід». Очевидно, що це може бути здійснено лише в невизначено віддаленій історичній перспективі.

Концепція обмеженого розвитку наближає суспільство до формування ноосфери як вищої стадії розвитку біосфери. Ідея ноосфери розвивається в рамках концепції гармонійного розвитку, яка не протиставляє суспільство і природу, а розглядає їх як єдине ціле.

Таким чином, економіка і природне середовище включені в єдину систему з кругообігом речовини і енергії. Головною перевагою цієї моделі є те, що в ній робиться спроба відмовитись від панування людини над природою і встановити між ними «партнерські» відносини. Незважаючи на свою утопічність в нинішніх умовах, ця концепція служить хорошим орієнтиром для дослідження взаємодії людської діяльності та довкілля.

Сьогодні екологічна політика більшості розвинених країн світу проводиться в рамках концепції сталого розвитку (sustainable development), поєднуючи в собі елементи концепцій обмеженого і гармонійного розвитку, відповідно до сучасних реалій глобальної економіки [5].

Поняття «сталий розвиток» вперше було сформульоване в 70-х роках ХХ століття Джоном Хартвіком і ґрунтувалося на ідеї обмежених запасів природних ресурсів. Правило Дж. Хартвіка стверджує, що «...сталий розвиток може бути забезпечений за умови інвестування всієї ренти за виснаження природних ресурсів, визначеної як різниця між ринковою ціною ресурсів і граничними витратами на їх видобуток, у відтворюваний капітал...». В подальшому було показано, що правило Дж. Хартвіка може бути розширене та сформульоване як вимога збереження сукупного капіталу суспільства, який включає в себе як відтворюваний, так і людський капітал, а також природний або ресурсний капітал, що являє собою економічну оцінку природних ресурсів і якості навколишнього природного середовища. У 1987 році в доповіді Г. Брундтланд «Наше спільне майбутнє» це правило було трансформоване в концепцію [7]. А у 1992 році на Конференції ООН з питань охорони навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро вона отримала офіційний світовий статус «Концепції сталого розвитку».

З економічної точки зору концепція сталого розвитку ґрунтується на визначенні дохідності, запропонованому Дж. Хіксом. На його думку, визначення рівня дохідності має на меті показати людям, скільки вони можуть споживати, не роблячи при цьому себе біднішими. Таким чином, із визначення Дж. Хікса безпосередньо витікає ключове для концепції сталого розвитку значення економічно- і соціально-оптимального використання природних ресурсів. Труднощі поєднання економічного і соціального підходів до досягнення сталого розвитку можна подолати за допомогою використання політичних механізмів та інструментів, а також запровадження міжнародних екологічних стандартів, які складають фундамент циклів життєзабезпечення в системі «виробництво - споживання» [9, с. 303].

Сталый розвиток базується, з одного боку, на включенні цілей охорони навколишнього середовища і екологічної безпеки в політику економічного розвитку, а з іншого, на обліку екологічних і сировинних потреб як нинішнього, так і майбутніх поколінь людей. Саме в цьому і полягає синтез концепцій охорони навколишнього середовища і обмеженого розвитку економіки [11].

В рамках моделі сталого розвитку зростання повинно бути менш матеріало- та енергоємним і справедливим з точки зору розподілу доходів. Ці зміни необхідні для досяг-

нення економії ресурсів і зменшення ступеня вразливості країн до кризових економічних явищ. Стабільність також потребує врахування таких соціальних потреб людини, як надання освіти, охорона здоров'я, і висока якість довкілля (чисті повітря і вода, можливість рекреації, отримання естетичного задоволення від спілкування з природою тощо).

Як наслідок, виникає об'єктивна необхідність розглядати суспільне виробництво як елемент функціонування біоекономічної системи, в якій зазнають взаємного впливу економічні, соціальні і біологічні процеси [9, с.310].

Як бачимо, в результаті того, що екологічний фактор не розглядався в ролі обмежувача зростання жодною з економічних теорій, що панували до 70-х років ХХ століття, в світі сформувалася індустріальна, а пізніше постіндустріальна соціально-економічна система, яка демонструє невідповідність глобального масштаб у екологічних проблем і обмеженості уявлень людства про методи їх вирішення. Практично всі напрямки сучасної антропогенної діяльності ведуть до забруднення біосфери: стихійне зростання промисловості, енергетики, транспорту, хімізація сільського господарства, швидкі темпи зростання народонаселення і урбанізація тощо.

Економічні суб'єкти часто не усвідомлюють, що, здійснюючи шкідливий вплив на довкілля, вони насправді використовують здатність середовища компенсувати цей вплив (приймаючи і перетворюючи потік відходів, шкідливі викиди і т. ін.). Якщо масштаби впливу на довкілля невеликі, то завдяки здатності до самоочищення природа справляється із забрудненням. Тоді порушення екологічного балансу не відбувається, і суспільство не зазнає впливу довгострокових негативних наслідків.

Однак, здатність природного середовища нейтралізувати вплив наслідків господарської діяльності людини - обмежений ресурс. І в силу його обмеженості, починаючи з певного моменту, природне середовище вже не може приймати викиди забруднюючих речовин, зберігаючи свою первозданну форму. Систематичне перевищення асиміляційної ємності навколишнього середовища призводить до погіршення його якості. У цьому випадку між користувачами благ, які надаються навколишнім середовищем, виникає конфлікт інтересів. Так, розміщення відходів діяльності промислових підприємств у навколишньому середовищі суперечить інтересам людей, які проживають на території, що зазнає цього шкідливого впливу.

Стрімкий розвиток індустріальної економічної моделі в глобальних масштабах призвів до виникнення численних протиріч між різними користувачами та функціями довкілля. Крім того, споживання багатьох видів природних ресурсів досягло небезпечно високого рівня, в результаті чого ці ресурси можуть незабаром опинитися на межі вичерпання.

Цими тенденціями обумовлюється необхідність врахування фактору вичерпності природних благ як одного з ключових обмежень розвитку світової господарської системи.

Джерела

1. Кобзар О. Екологічна політика і сталий розвиток: тезаурус, моделі реалізації, шляхи розвитку. - Економіка природокористування і охорони довкілля, збірник наукових праць, К., 2008
2. Попова О. Генезис економічних концепцій у формуванні економіки навколишнього середовища. – Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. Выпуск 31-1, Донецк, 2007

3. Лукьянчиков Н., Потравный И. Экономика и организация природопользования. – М.: ЮНИТИ, 2007 – 591 с.
4. Голуб А., Струкова Е. Экономика природных ресурсов. М., 1999
5. Дробноход М. Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища. Економічний часопис-XXI, К.: ДП «Преса» №1-2, 2010
6. Гнатишин М. Сталий еколого-економічний розвиток: еволюція поглядів. Ефективна економіка - електронне наукове фахове видання Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України № 12, 2010
7. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР),- М.: Прогресс, 1989 - 376 с.
8. Сэндлер Т. Экономические концепции для общественных наук / Пер. с англ. – М.: «Весь Мир», 2006 – 376 с.
9. Kolstad, Charles D. Environmental Economics. – Oxford University Press, Inc., 1999 – 400 p.
10. Turner K., Pearce D., Bateman I. Environment economics: an introduction. London, 1993
11. Навстречу «зеленой» экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности. Обобщающий доклад для представителей властных структур, - ЮНЭП, 2011 - www.unep.org/greeneconomy